

з'явиться людина, яка буде дійсно багата духом. Нам слід прислухатися до слів дійсно талановитого письменника та філософа для того, щоб встигнути внести свій доробок в життя, змінивши його на краще.

Перспективи. Аналіз феномена зла в літературній спадщині М. В. Гоголя є важливою проблемою, вирішення якої допоможе людям зрозуміти нагальні проблеми суспільства взагалі та кожної особистості зокрема.

Бібліографічні посилання

1. Бахтин М. М. Проблемы эстетики Достоевского / М. М. Бахтин. – М., 1979.
2. Бердяев Н. А. Гоголь в русской революции / Н. А. Бердяев // Философия творчества, культуры и искусства. – М., 1994.
3. Волосков И. В. Истоки религиозной философии Н. В. Гоголя / И. В. Волосков // Вестник Москов. ун-та. Сер. 7. «Философия». – 2002. – № 2. – С. 47–57.
4. Гоголь Н. В. Нос // Петербургские повести / Н. В. Гоголь. – Мн. : Нар. асвета, 1976. – С. 38–63.
5. Капитон В. П. Эссе о Н. В. Гоголе / В. П. Капитон. – Д. : ДГФА, 2007. – 162 с.
6. Карасев Л. В. Гоголь и онтологический вопрос / Л. В. Карасев // Вопр. филос. – 1993. – № 8. – С. 84–96.
7. Михед П. Кризь призму бароко / П. Михед. – К. : Ника-Центр, 2002. – 328 с.
8. Наливайко Д. Первинні образи в творчості Гоголя / Д. Наливайко // Гоголезнавчі студії. Вип. 1. – Ніжин, 1996. – С. 4–10.
9. Шенкао М. А. Смерть как социокультурный феномен / М. А. Шенкао. – К. : Ника-Центр, Эльга; М. : Старклайт, 2003. – 320 с.

Надійшла до редколегії 13.01.11

УДК 316.35:39

Л. В. Афанасьєва, І. В. Букрєєва

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ОСВІТНІЙ ПРОСТІР ТА ЕТНІЧНІ КОМПОНЕНТИ ЙОГО ФОРМУВАННЯ

Обстоюється думка про те, що феномен етнічності як суспільної ознаки людини не вичерпав себе на шляху до єдності людей і відтак вкрай важливою є філософська переоцінка етнічних «параметрів» людства: єдності та внутрішнього різноманіття.

Ключові слова: гуманізація освіти, етнонаціональне буття, менталітет, полікультурний регіон.

Отстаивается мысль о том, что феномен этничности как общественного свойства человека не исчерпал себя на пути к единству человечества и отсюда весьма важной является философская переоценка этнических «параметров» человечества: единства и внутреннего разнообразия.

Ключевые слова: гуманизация образования, этнонациональное бытие, менталитет, поликультурный регион.

It is proved the phenomenon of ethnicity, as the public sign of man, did not exhaust itself on a way to unity of humanity and consequently a philosophical overvalue of ethnic «parameters» of humanity is very important: unity and internal variety.

Keywords: humanizing of education, ethnic national life, mentality, multicultural region.

Реалізація переваг сучасного рівня досягнень науки, техніки, інформаційних технологій хоча й визначає зміни, що відбулися в економічних підвалинах суспільства, але сама по собі не обумовлює гуманізації міжсуспільних взаємин та реалізації прав людини в багатьох спільнотах, навіть досить розвинених.

Соціально-економічні трансформації, яких зазнало суспільство на початку третього тисячоліття, відбуваються та перебувають у системі рефлексивних (тобто взаємообумовлених) з духовними процесами у суспільстві. Осмислення цих зв'язків сьогодні здійснюється у межах та термінах різноманітних дискурсів: філософського, економічного, політичного, наукового, культурологічного, освітнього (це слід особливо підкреслити) тощо (Схема такого набору є досить гнучкою, з урахуванням інших аспектів, зокрема, інформаційного, екологічного, етнологічного, релігійного та інших). В результаті формуються відповідні набори цінностей або ціннісні пріоритети, що не співпадають і навіть суперечать один одному. Через це можуть виникати кризи нерозуміння, що викликані зіткненням різних інтересів або невірним тлумаченням опису одного й того ж фрагмента дійсності у різних термінах. Разом з тим слід зазначити, що серед основних чинників, що визначають та формують духовні процеси, є освіта, у якій, починаючи з ідей І. Ф. Гербарта, прийнято виокремлювати дві складові: навчання та виховання. При цьому освітній простір не є універсальним, подібно ньютонівському фізичному. Він завжди контекстно обумовлений часовими та просторовими характеристиками [1].

Серед них варто акцентувати етнічний компонент, який визначає етнокультурні та етносоціальні особливості усіх сфер людської діяльності і, зокрема, гуманітарних. Значною мірою саме тут беруть початок чинники, що спричиняють небезпеку для повноцінного розвитку будь-якої спільноти і усіх її членів – деструктивні соці-

¹ Зокрема, про те, що формування моральної людини – ядро ідеї про гармонічний розвиток усіх здібностей. Він вважав, що навчання без морального виховання є «засіб без мети».

ально-психологічні тенденції, що породжуються унаслідок культурно-психологічних та політично-економічних суспільних зламів. «... соціум, як і людина не може довго і нормально існувати не у своєму режимі» [2, с. 6]. Кожному етносу і кожній нації є притаманним органічне прагнення «знайти (і зберегти (прим. – авт.) свою внутрішню автентичність», попри «зовнішні психокультурні й політичні впливи» – задля збереження «психічного здоров'я нації» і уникнення «комплексу меншовартості і соціогенного неврозу» [2, с. 10]. Сягнувши певної межі в адаптації до зовнішніх, часто агресивних впливів, опір соціуму «...набуває різноманітних макро-соціальних форм, серед яких чи не найпоширенішою є кризи – від антропологічної (пов'язаної з масовою дезадаптацією, дезінтеграцією тощо) до екологічної, демографічної й т. п.» [2, с. 6]. За таких умов «антропологічна криза становить суму соціально-політичних і соціально-психологічних невідповідностей, і саме вони, на думку багатьох учених, формують «катастрофічну свідомість» громадян» [2, с. 7]. Соціально-психологічний стан багатьох верств населення нашої країни за даними соціологічних та соціально-психологічних досліджень розцінюється саме як хронічно-кризовий [2, с. 10]. Так само важко казати про повну відсутність у нашому суспільстві явищ національно-етнічної нетолерантності. Відтак, на нашу думку, лишень вчасна і належна увага до вивчення соціально-етнічної складової – як підґрунтя і чинника самосвідомості багатонаціональної спільноти, якою є українська держава, дозволить запобігти тенденції до ускладнення та більш глибокого інтегрування чинників кризових явищ на багатьох рівнях суспільного життя.

Важко переоцінити і важливість вивчення етнопсихологічних, культурно-побутових, природно-екологічних та інших антропогенетичних обумов ментальності етнічних груп для розуміння різноманітних аспектів соціокультурних взаємовпливів етносів у формуванні спільного вектора і позитивного спрямування соціальної енергії усього українського суспільства.

Саме тому дослідження етнокультурних чинників життя суспільства є таким важливим завданням гуманітарних наук на етапі розбудови та демократизації життя держави. Етнокультурне буття народів України, як історичної складової сьогоdnішнього пострадянського простору, стає предметом ґрунтовних наукових досліджень значною мірою саме тому, що українське суспільство має вирішити проблему поєднання процесу державотворення та поступального розвитку етнокультур усіх своїх народів і якомога повніше залучити всі етноси до процесу державного будівництва, перетворюючи багатонаціональність з фактору «слабкості» держави на фактор її сили і могутності. З іншого боку, реальна увага до повнокровного розвитку етнокультурного життя усіх народів України, має засвідчити реальність самих демократичних прагнень держави.

Своєчасність і актуальність наукової зацікавленості тенденціями етнокультурних процесів обумовлюється, насамперед, тим, що етнонаціональне буття є одним з тих державотворчих факторів, що

надають державі ознак «вкоріненості» у життєдіяльність нації, етносу – з одного боку, і, водночас, – надають національному поступу яскраво вираженої державницької спрямованості, підносять національні цінності до рівня вседержавних, всенаціональних – з іншого. Це означає, що розробка методології пізнання національної реальності належить до пріоритетних напрямків розвитку сучасної соціальної філософії. І пов'язане воно з тим, що феномен етнічності, як суспільної ознаки людини, не вичерпав себе на шляху до єдності людства і відтак вкрай важливою є філософська переоцінка етнічних «параметрів» людства – єдності та внутрішнього різноманіття.

Концепція даного дослідження ґрунтується на теоріях таких визначних філософів як Г. Сковорода, М. Бердяєв, В. Біблер, В. Вернадський, М. Гумельов, А. Здравомислов, М. Шелер, В. Шинкарук та соціальних філософів (І. Зазнон, М. Михальченко, І. Надольний, М. Попович, В. Табачковський); антропологів (К. Леві-Строс, О. Огурцов, Ю. Федоров); психологів (Г. Балл, І. Бех, Л. Вигодський, С. Костюк) та ін. У визначенні методологічної основи даного дослідження використано праці Є. Головахи, Т. Заславської, О. Кульчицької, Н. Паніної, Ю. Римаренка, Т. Рудницької, А. Ручки, М. Шульги та ін.

Дослідженню національного менталітету в його філософських, соціальних, економічних, політичних аспектах значну увагу приділяють сучасні українські вчені В. Андрущенко, В. Бебик, А. Бичко, І. Бичко, І. Варзар, В. Воронкова, С. Грабовський, В. Горбатенко, В. Горський, Р. Додонов, В. Євтух, В. Жмир, О. Забужко, В. Ігнатова, О. Картунов, В. Касьян, І. Кресіна, С. Кримський, О. Майборода, В. Огірчук, І. Оніщенко, В. Панібудьласка, Ю. Римаренко, С. Римаренко, І. Старовойт, М. Степико. На окрему увагу заслуговують праці вчених у яких висвітлюються питання етнокультурної варіативності й виховання духовності (В. Баранівський, В. Кузь, М. Култаєва, В. Ткаченко, П. Щербань, Р. Шпорлюк).

Однак, не дивлячись на величезний доробок, все ж слід визнати, що в українській етнофілософській літературі відсутнє комплексне міждисциплінарне дослідження феномену національного менталітету у всій його системності і багатогранності, де б знайшли своє відтворення загальні та індивідуальні особливості цього явища. Крім того, розвиток означеного підходу до аналізу національного менталітету відповідно до засад етнодержавознавства сприятиме формуванню в Україні тієї політичної спільноти, належність до якої усвідомлюється громадянином, існування якої є невід'ємним складником процесу формування громадянського суспільства, правової, соціальної держави.

Процес етнічного відродження, пов'язаний з активізацією зацікавленості широких мас того чи іншого народу у пізнанні власної історії, культури, побуту, традицій, із підвищеним прагненням до відтворення у різних формах (через етнічні організації, культурно-мистецьку діяльність, сім'ю, наукові та просвітительські товариства) своєї самобутності, завдяки якій той чи інший народ, та чи інша людська спільнота і від-

різняється у соціальному середовищі. Тому, щоб зрозуміти характер того чи іншого народу, важливо перш за все знати його історію, суспільний лад, культуру. Унікальними є не сукупність рис, а структура, специфіка їхнього прояву. Тому мета нашого дослідження полягає в тому, щоб виокремити найбільш загальні інтеграційні засади менталітету, прийнятні для забезпечення оптимального співвідношення між регіональними та загальнодержавними інтересами.

Україну загалом прийнято вважати державою з поліетнічним складом населення, однак її не можна віднести до типових поліетнічних країн тому, що українці (за винятком деяких регіонів) складають більше $\frac{3}{4}$ населення [3, с. 106]. У випадку нашого дослідження об'єктом є саме один з таких нетипових для України поліетнічний регіон – Приазов'я.

Запорізьке Приазов'я представлене широкою палітрою етнонаціональних груп, які тривалий час спільно проживають і взаємодіють у цьому регіоні. Об'єктивний розгляд реальних проблем, що виникають під час взаємодії етнічних груп, дасть змогу детальніше вивчити чинники тенденцій етнічного відчуження і повніше використати досвід добросусідських відносин задля досягнення Національної Злагоди на засадах права громадян на реалізацію культурно-історичного потенціалу своєї нації [4].

Територія кожного народу має свої природні особливості і повною мірою впливає на формування ментальності. Тому в нашому дослідженні географічний простір розглядається не лише як особливість рельєфу, клімату, рослинного та тваринного світу, а і як специфічний культурний простір – адже географічно визначена територія нації розташована в оточенні інших етносів, в оточенні інокультур. Важливість географічного простору нації у вузькому сенсі полягає в тому, що саме він найбільше (серед зовнішніх факторів) впливає на внутрішню диференціацію культури, її ціннісні орієнтири тощо.

Вважається, що «регіон мешкання» – це важливий фактор, який задалегідь визначає стиль мислення, емоції, повсякденні вербальні та реальні реакції індивідів і який здатний значно стримувати чи нейтралізувати вплив інших факторів.

Регіональні прояви менталітету зафіксовані за такими його формальними показниками, як відношення до культури народу, знання та уявлення про традиції та звичаї, специфіка бачення світу професій, володіння мовою, відношення до процесу відродження та розвитку української мови та культури, емоційне сприйняття свого місця в суспільстві. Це пов'язано з тим, що суб'єкт – носій менталітету. Населення регіону є втягнутим у загальну атмосферу, пов'язану з певною соціокультурною, господарсько-економічною та соціально-стратифікаційною специфікою регіону.

Степовий простір півдня України протягом тривалого хронологічного періоду відіграв роль просторового чи міграційного коридору, який заселявся тими чи іншими народами. Усі вони втягувалися в різні міжетнічні контакти, що зумовило активну взаємодію культурних традицій. Ці чинники мали подвійний вплив на форму-

вання особливостей менталітету етносів, а згодом і націй: прямий (безпосередній) і опосередкований. По-перше, вони самі детермінували появу тих чи інших ментальних рис певної спільності, по-друге, саме ці чинники визначили тип господарської діяльності, соціальної структури, політичного устрою, які у свою чергу також мали значний вплив на формування і функціонування менталітету етносів.

Історично обумовлена специфіка світовідчуття багатьох древніх народів, що населяють Запорізьке Приазов'я органічно увійшло в ментальність їхніх нащадків. Як вже зазначалось, менталітет у значній мірі обумовлює неповторність світобачення, а отже й життєдіяльність. Однак національна своєрідність культури не виключає її загальнолюдського значення, універсально-загальнолюдське міститься в індивідуально-національному, котре стає вагомим саме своїм оригінальним досягненням цього універсально-загальнолюдського. Національні образи світу (часто підсвідомі), стереотипи поведінки, психічні реакції або оцінки певних подій чи осіб завжди є відображенням етнічної ментальності. І онтологія суспільства як складної гетерогенної системи має включити вивчення відчужених взаємин між людьми, представлених соціальними інститутами (економікою, правом, політикою, наукою й ін.) і відносин, заснованих на особистому досвіді, інтегрованості в механізми традиції, оцінювання за принципом «свій – чужий». Останні є сферою життя, в якому індивідуально-тілесне існування людини знаходить своє завершення в культурі як способі буття етнонаціональних спільнот. В цьому сенсі етнічні зв'язки є засадничим типом суспільних відносин, адже найбільш глибоким типом ідентифікації людини є її культурна визначеність. І перш ніж перейти до безпосереднього розгляду етнокультурних особливостей спільнот, що населяють Приазов'я, зауважимо, що культурологічний аналіз етнонаціональних процесів – це раціональність якісного бачення дійсності, аксіологічне ставлення до діяльного перебування людини у світі на підставі універсальних вимірів людського життя на противагу тій інтелектуальній парадигмі, яка утверджує кількісні, обчислювальні, калькульовані характеристики людського ставлення до навколишнього світу. Таким чином, взята до розгляду етнічність у цьому аспекті виступає не окремим чинником і формою розвитку культурних спільнот або як певний історичний їх різновид, а як якісна своєрідність культури, яка більшою або меншою мірою властива всім історичним спільностям людей.

Від початку заселення Запоріжжя до наших днів між представниками різних народів відбувається встановлення контактів: переселенці, мігранти зустрічаються з новою культурою, із труднощами міжнаціонального спілкування та взаємодії, ставленням до сусідів, сприйняттям чи неприйняттям іншого етносу. І культура міжетнічного спілкування стає тим полем, на якому органічно проявляються рівні суспільної свідомості і духовної культури нації.

Ці рівні, як згадувалось раніше, обумовлюються системою об'єктивних та суб'єктивних обставин: подоланням протиріч

в економічній, політичній, духовній сферах, ступенем розвитку інститутів громадян, суспільства, його відкритості, демократизації, а з другого боку – рівнем виховання світоглядної, етичної культури, освіченості, духовності, етнічної толерантності учасників міжетнічного спілкування. І історичні традиції філософського осмислення шляхів формування культури міжнародного спілкування завжди спиралися на ідеї загальнолюдської єдності – чи то перед особою єдиного Бога, чи то єдиної людської субстанції. За своєю суттю, вони протистоять ідеям етнічної обмеженості, замкнутості, відчуженості. Ні для кого не є таємницею те, що міжетнічні стосунки переважно визначаються повсякденною свідомістю людей, суспільною атмосферою та настроями. Тому проблема своєрідного психологічного споріднення між народами являє собою важливу практичну цінність. Нас, перш за все, зацікавили психологічні настанови мешканців Запорізького Приазов'я різних національностей відносно наявності спільних рис в характерах українців та представників інших національностей, із якими пов'язує їх спільна історія. Очевидно, для того, щоб зрозуміти життя, поведінку, тип мислення та культуру цих людей – представників різних етнічних спільнот, важливо дослідити притаманні їм уявлення та цінності і виявити «звички свідомості» цих людей, спосіб оцінки ними дійсності, особливості бачення ними світу, тобто все те, що становить поняття «менталітет», побачити діалектику міжетнічного спілкування у розрізненні партнерів та їх прагненні до єдності, яке, однак, повинне призвести не до зникнення відмінностей, а до «єдності різноманіття». Спілкування двох людей, за образним виразом М.Дюфрена, – «не відношення двох монад, що замкнені в собі, між якими існує певна, наперед встановлена гармонія; радше – це два перехресні погляди, дві протилежні свободи, два партнери, що ведуть діалог» [5].

Оскільки мета спілкування – наближення суб'єкта один до одного, організація їхніх спільних дій чи набуття ними духовної єдності, кожен партнер повинен відкритися іншому у своїй справжній природі, намірах, можливостях, меті, прагненнях, ідеалах, щоб інший, знаючи це все, зміг узгодити свої дії з діями партнера. В яких би формах спілкування не відбувалось, його мета – досягнення погодженості діючих суб'єктів завдяки вільним спільним зусиллям при збереженні неповторної індивідуальності кожного. Адже потік культури поділяється на струмки етнокультур, що зливаються і розходяться, невпинно взаємодіючи один з одним, але не втрачаючи своєї індивідуальності, цілісності, творячи єдиний, але не однорідний культурний простір. Ось чому вищою формою спілкування є дружба, бо спілкування має передумовою відвертість одного перед іншим, як другом, адже якщо ввести в оману чи хоча б просто наглухо закритись від своїх партнерів, то вони не знайдуть між собою «спільної мови» і їхні спільні дії виявляться невдалими.

У спілкуванні етносів відбувається зустріч двох сповідей, яка породжує новий етнос, який до цього часу не існував, ступінь спільності партнерів. Це стосується, звичайного, духовного спілкування, яке

відбувається чи в дружньому («з'ясуванні відносин»), у внутрішньому діалозі іпостасей особистісного «Я», чи в діалогічному контакті культур. І якщо менталітет етносу є фактором, що роз'єднує, відбиваючи внутрішній, самобутній світ, то менталітет нації є чинником об'єднуючим, таким, що дає можливість відчутти свою причетність до тієї чи іншої спільності людей, певної нації. Менталітет формується на підставі уявлень етноспільнот про «своє» і «чуже». У цьому процесі виробляється толерантність культури міжетнічних стосунків, що є, в свою чергу, основою існування нації в умовах сучасної цивілізації.

Таким чином, при всіх суперечках відносно сутності менталітету зрозуміло одне: по-перше, він існує, більше того, є основою національного самоусвідомлення, оскільки це соціально-психологічна самоорганізація представників певної культурної традиції, що характеризується єдністю їхніх настанов, переживань, думок, почуттів і виявляється в тождественності світосприйняття і світобачення, а тому й визначає той рівень суспільної свідомості, на якому думки не відділені від емоцій, почуття від вольових дій, вчинки від загального поступу, життєвої активності; по-друге, не успадковується повністю від пращурів, а набувається в процесі виховання; по-третє, значний вияв знаходить в колективних діях, особливо в процесі міжетнічної взаємодії, і, по-четверте, не кожна людина, що належить до того чи іншого народу, може вважатися носієм типового національного характеру.

Етнознакові функції досвіду людської життєдіяльності, разом із національною свідомістю, національною ідеєю, етнічною ментальністю, іншими чинниками є важливою детермінантою становлення та буття всіх народів. Здійснений аналіз досліджень деяких ментальних рис певних етносів виявив, що менталітет нації не є чимось абсолютно унікальним. Його особливість визначається енциклопедичною комбінацією ментальних рис та їхньою спрямованістю, заданою ментальними настановами, а тому і виступає як чуттєво-розумовий інструментарій освоєння світу. Тому вона є природним засобом бачення світу, достатньо непрорефлексованим і логічно необґрунтованим. Отже, менталітет програмує поведінку нації як єдиного суспільного цілого, завдяки чому ми можемо визначити своєрідність ментальності тієї чи іншої нації. Менталітет акумулює в собі всі риси, набуті в історичному розвитку, шифрує їх генетично, передаючи від одного покоління до іншого та зберігаючи основні ментальні риси протягом свого існування. В ментальності зароджуються і зникають, розвиваються і функціонують, об'єднуються і розчленовуються, усвідомлюються і витісняються компоненти основних опозицій, що характеризують природу людини – спадкове і культурне, емоційне і раціональне, несвідоме і свідоме, індивідуальне і суспільне, одиничне і загальне. Їх власне з множинності цих різноманітних компонентів і вибудовуються упорядковані структури національної, етнічної, групової та індивідуальної ментальності, що, із свого боку, визначають зміст і характер суспільного життя народу, спільноти та індивіда.

Ми також дійшли висновку, що менталітет як явище систематизоване і системотвірне має на сучасному етапі надетнічний характер. Це обумовлено перш за все тим, що всі сучасні спільноти не є моноетнічними утвореннями і сама життєдіяльність соціуму не підлягає розчленуванню залежно від етнічних утворень, а являє собою цільне соціальне явище. Не зважаючи на те, що етнічність дійсно має міцне коріння, створюючи такі явища, як етнічні меншини, – для соціально-філософського осмислення життєдіяльності суспільства і шляхів його розвитку необхідним є дослідження менталітету нації. Етнічні розмаїття являють собою необхідний спосіб існування людства, і тому етнічні відмінності є не механічними, а органічними, оскільки без них неможливе злиття тіла Людства з тілом Природи. Фактично кожний етнос є те, серед чого він є. Так що, з одного боку, виборюючи своє етнічне розмаїття, людство виборює свою духовність як запоруку свого виживання взагалі. З іншого боку, постійно відтворюючи свій менталітет, кожний етнос виконує духовно-гомеостазову функцію не тільки стосовно себе, а й стосовно цілого людства. Ментальність будь-якого етносу не є щось статичне, закам'яніле, нерухоме. Навпаки, вона – діяльний феномен. Цей діяльний вияв є своєрідною «оберненістю» цього етносу до всіх інших етносів (й передусім до сусідніх), завдяки якій відбувається «впізнавання» цього етносу всіма іншими.

Тому формування уявлень про менталітет – процес, який повинен перебувати в полі зору суспільства, не байдужого до свого майбутнього.

Бібліографічні посилання

1. **Матвієнко П. В.** Антропологічні чинники формування життєвого світу та освітнього простору / П. В. Матвієнко // Постметодика. – 2008. – № 7 (84). – С. 61–67.
2. **Римаренко С. Ю.** Самовизначення особи, нації, держави / С. Ю. Римаренко. – К. : Видавничий дім «Юридична література», 1999. – 542 с.
3. **Євтух В. Б.** Етносоціологія: терміни та поняття. Навчальний посібник / В. Б. Євтух, В. П. Трошинський, К. Ю. Галушко та ін. – К. : Вид-во УАННП «Фенікс», 2003. – 280 с.
4. Етнокультурні та етноантропологічні чинники в регіональному контексті: на прикладі історії Запорізького краю ХІХ–ХХ ст. / за загал. ред. І. П. Аносова, Л. В. Афанасьєвої. – Мелітополь-М. : Скрипторій, 2002. – 196 с.
5. Етнологічне буття народів Запорізького Приазов'я в геокультурному контексті / за загал. ред. І. П. Аносова, Л. В. Афанасьєвої, М. В. Крилова, М. В. Пригаро. – Запоріжжя : Обласна державна адміністрація; Мелітополь : МДПУ; Сімферополь : Таврія, 2005. – 296 с.

Надійшла до редколегії 28.01.11